

DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i16.p:81>

ПОНЯТТЯ, ФАКТОРИ ТА ОЗНАКИ СУЇЦИДУ НЕПОВНОЛІТНІХ

*Янішевська Катерина Дмитрівна,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-
правових дисциплін та судочинства,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет*

*Савицька Інна Владиславівна,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет*

Стаття присвячена актуальній темі суїциду неповнолітніх, оскільки останнім часом кількість випадків смертей через самогубства дітей та підлітків стрімко почала зростати. У роботі зазначено, що у сучасній кримінологічній літературі суїцид визначається як навмисне насильницьке позбавлення себе життя, яке вчиняється за власною волею особи і не обумовлене непереборними зовнішніми факторами або психічними розладами, але поняття суїциду неповнолітніх у теорії кримінології відсутнє. Тому авторами було надане власне визначення поняття «суїцид неповнолітнього». Також було досліджено ознаки суїцидальних настроїв дітей чи підлітків, які найчастіше зустрічаються, до яких віднесені: помітні зміни в харчуванні, порушення режиму сну, неояснена або незвичайна для неповнолітнього бунтівна, жорстока поведінка, віддаленість від родини та друзів, різкі зміни в поведінці, часте занепокоєння питанням смерті, постійне почуття безвихідності та печалі, повна байдужість до раніше пріоритетних речей, відсутність енергії, нездатність чітко мислити, проблеми з концентрацією, підвищена дратівливість, зниження успішності в школі, університеті чи гуртках, збільшення прогулів. Було також звернуто увагу на фактори та чинники, які впливають на неповнолітніх та підштовхують їх до вчинення самогубств.

Авторами було звернено увагу на так звані інтернетні координовані суїцидальні ігри, фіналом яких мало стати скоєння учасником самогубства, таких як «Синій кит», «Момо» та «Червона сова», а також на посилення кримінальної відповідальності у відповідності до українського законодавства за доведення до самогубства. Також в статті було досліджено вплив расових питань та кібербулінгу на суїцидальні настрої дітей та підлітків.

Ключові слова: вчинення самогубства, неповнолітні, фактори впливу, ознаки, Інтернет, расизм.

Yanishevskaya K.D., Savitskaya I.V. Concepts, factors, and markings of juvenile suicide. The article is devoted to the actual topic of minors' suicides because recently the number of deaths due to suicide of children and adolescents has rapidly increased. The paper states that in modern criminological literature, suicide is defined as the deliberate forcible deprivation of one's life, which is committed with the will of the person and is not caused by invincible external factors or mental disorders, but there is no concept of juvenile suicide in the theory of criminology. Therefore, the authors provided their definition

of "juvenile suicide". There were also investigated signs of suicidal ideation that can be the most popular and widespread among children or adolescents. They include such signs as marked changes in diet, sleep disturbances, unexplained or unusual juvenile rebellion, brutal behavior, distance from family and friends, drastic changes in behavior, frequent anxiety about the question of death, a constant sense of hopelessness and sadness, complete indifference to previously prioritized things, lack of energy, inability to think clearly, problems with concentration, increased biliousness, decrease of progress at school or university clubs, increased absenteeism. Attention was also drawn to the factors that affect minors and push them to commit suicide, which of them are the most common and what should happen to affect a victim as much.

The authors also payed attention on so-called online coordinated suicidal games. The finale there leads to committing suicide. These games are named such as «Blue Whale», «Momo» and «Red owl». It was focused on the criminal liability in accordance with Ukrainian legislation for bringing someone to suicide. The article also examines the impact of racial issues and cyberbullying on the suicidal attitudes of children and adolescents.

Key words: committing suicide, minors, factors of influence, signs, the Internet, racism.

Постановка проблеми. Тема запобігання суїциду, а особливо суїциду неповнолітніх, завжди була актуальною для світової спільноти та є важливим питанням для кожної країни, яка піклується про майбутнє своєї нації. Суїцид неповнолітніх взагалі вважається трагедією для суспільства, тому прогресивні держави вже давно активно борються з цією тенденцією та намагаються розвивати і активно популіризувати профілактичні заходи, які б могли зменшити кількість дитячих та підліткових самогубств. Якщо проаналізувати статистику, то саме неповнолітні частіше замислюються про самогубство.

Україна займає одну з лідируючих позицій у Європі за кількістю вчинених самогубств. Якщо проаналізувати дані Державного комітету статистики, то можна побачити, що на 100 тис. осіб загалом припадає близько 22 самогубств, і більшість з них вчиняються дітьми до 14 років. Звичайно, у цю статистику не входять випадки не вдалих замахів на самогубство, але, ми вважаємо, що реальні цифри можуть бути навіть більшими. [1,2]

У період з 2001 по 2016 рік статистику самогубств серед неповнолітніх в Україні можна вважати досить високою – 2 936 осіб. У той же час з 2001 по 2004, кожного року кількість самогубств неповнолітніх у віці 0-17 років постійно перевищувала 200 осіб. При цьому у порівнянні можна виявити, що найбільше таких суїцидів вчиняють в Одеській, Донецькій та Дніпропетровській областях. І тенденція серед неповнолітніх до суїциду до сих пір є зростаючою. [3]

І діти, і підлітки знаходяться під постійною загрозою, яка може призвести до фатальних наслідків. Саме тому важливо розуміти поведінку неповнолітнього, аби в майбутньому

спрогнозувати його дії, до чого вони можуть призвести та максимально знизити ризик життя.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що неповнолітні все більше зосереджують свою увагу на явищі суїциду як на можливості позбавити своє життя через різні причини як серйозні, так і максимально незначні на загальному фоні. Вони все більше піддаються впливу з боку оточуючого середовища та сприймають самогубство як буденне явище, яке може навіть «позбавити від мучень». І число таких неповнолітніх, які приймають рішення про спробу замаху на самогубство щоденно росте і в світі, і в Україні.

У той же час, при широкому поширенні такого питання та активним дослідженням його різними науковцями воно до сих пір залишається не повністю дослідженим. Кожного дня з'являються нові та гострі справи, ситуації, які наявно демонструють те, що неповнолітні хочуть і роблять спроби вчинити самогубства. Саме тому досить важливо дослідити ознаки суїцидальної поведінки дитини чи підлітка, навчитись помічати та приділяти увагу факторам, які могли б допомогти завадити фатальним наслідкам.

Аналіз останніх досліджень. Питання суїцидів неповнолітніх в Україні досліджувались багатьма вченими, серед яких такі, як Ю. В. Александров, Р. В. Козубовський, Р. П. Федоренко, В. В. Шкуро, Л. М. Шестопалова, Л. А. Терещенко, Н. Коляда, О. Поліщук та інші.

Мета статті полягає у визначенні такого поняття як «суїцид неповнолітніх» та дослідженні основних факторів та ознак такого явища, які в майбутньому зможуть допомогти у розробці профілактичних заходів.

Виклад основного матеріалу. Самогубство, як форма поведінки людини, існує з давніх часів. Звертаючись до таких понять як «самогубство» і

«суїцид», насамперед необхідно зазначити, що вони є синонімічними і в сучасній психологічній науці мають таке значення: суїцид (від англ. suicide) — усвідомлений акт відходу найвищої цінності втрачає сенс для даного індивіда в силу особистісних психічних деформацій, соціально-економічних і морально дестабілізуючих факторів. [4, с.494]

У сучасній кримінологічній літературі суїцид визначається як навмисне насильницьке позбавлення себе життя, яке вчиняється за власною волею особи і не обумовлене непереборними зовнішніми факторами або психічними розладами. На відміну від інших видів насильницької смерті саме самогубство не вважається протиправним діянням і не тягне за собою ніяких негативних кримінально-правових наслідків для того, хто його вчиняє.

На жаль, не тільки дорослі мають думки про самогубство, а й неповнолітні. Карімова Р. Б., Казахбаєва Г. І. та Шалабаєва Л. зазначають, що дітям чи підліткам зазвичай не властиві роздуми про смерть, хоч ця тема і не залишається без їх уваги. А смерть у підлітковому віці взагалі оцінюється більше як тимчасове явище. [5, с. 684] Їх уявлення про смерть формується протягом тривалого періоду, який починається тим, що вони зовсім не мають уявлення про смерть і тільки вході пізнання життя та супроводжуючих його атрибутів, починають розуміти, що ж таке смерть та які наслідки це може тягнути.

Перш за все, самогубства пов'язують з втратою сенсу життя. В. Франкл вказував, що пов'язана з цим екзистенціальна тривога переживається як жах перед безнадією, відчуття порожнечі і безглуздості, страх провини й осуду [6, с.959]. Звертаючи увагу і на інші причини самогубств неповнолітніх, то небезпека суїцидальної поведінки у них велика в атмосфері ненависті, агресії, грубості та несправедливості, що глибоко ранив їх почуття. Досить часто самогубства неповнолітніх також пов'язані не стільки з їх самовільним прагненням померти, скільки з бажанням уникнути важких сімейних ситуацій і страхом перед цим.

Існує ряд ознак, які можуть супроводжувати неповнолітнього при роздумах чи підготовці до замаху на суїцид: помітні зміни в харчуванні або його зникнення взагалі, порушення режиму сну (часткова або повна відсутність сну), непояснена або незвичайна для неповнолітнього бунтівна, жорстока поведінка, віддаленість від родини та друзів, різкі зміни в поведінці, часте занепокоєння питанням смерті (наприклад, в темі розмови, мистецьких чи письмових роботах), постійне почуття безвихідності та печалі, повна байдужість до раніше пріоритетних речей, відсутність енергії,

нездатність чітко мислити, проблеми з концентрацією, підвищена дратівливість, зниження успішності в школі, університеті чи гуртках, збільшення прогулів. [7,8]

Такі основні ознаки мають діти чи підлітки, які поступово максимізують суїцидальну поведінку та, наче готуючись, починають віддалятися від свого звичного кола оточення та режиму життя. Вони більше не зважають на речі, які раніше ставили в пріоритети, та припиняють спілкування з друзями чи сім'єю. Вважається, що суїцидом особистість намагається змінити обставини свого життя: позбутися нестерпних переживань, піти з травмуючих умов, викликати жалість і співчуття, домогтися допомоги та участі, привернути увагу до своїх проблем.

Суїцидальна поведінка може забарвлюватися почуттям помсти кривдникам, «які потім пожаліють», в ньому можуть виявлятися риси патологічної упертості в переслідуванні мети будь-якою ціною. Нерідко цей акт розпачу, коли особистості здається, що вона вичерпала всі свої сили і можливості вплинути на ситуацію. Понад 92% випадків суїциду серед дітей і підлітків спровоковані школою і сім'єю [9, с.203]. Неправильне одностороннє виховання в дусі максималізму також може бути причиною підвищеного ризику самогубства, особливо в тих випадках, коли у дітей відсутнє почуття, що батьки їх люблять. До скоєння самогубства дитиною може призвести виховане батьками або оточуючими почуття провини, що виражається в тому, що вона оцінює себе нижче інших, вважає себе «поганою», не має почуття самоповаги.

Суїцидальна поведінка у підлітків часто пояснюється відсутністю життєвого досвіду і невмінням визначити життєві орієнтири. Крім цих причин існують фактори, які значно підвищують ризик підліткового суїциду: втрата коханої людини з найближчого оточення або зарозуміло відкинуте почуття любові, уражене почуття власної гідності, крайнє перевтома, алкогольне або наркотичне сп'яніння, токсикоманія і наркоманія, ототожнення себе з авторитетною людиною, вчинила самогубство, стан фрустрації чи афекту у формі гострої агресії, страху, коли людина втрачає контроль над своєю поведінкою [9, с.203].

Міжнародні дані по дослідженню макросоціальних факторів ризику суїцидальної поведінки одними з найважливіших визначають: 1) доступність засобів зведення рахунків з життям (рушниць, отруйних речовин і т.д.); 2) широке обговорення в засобах масової інформації випадків суїциду, що може призводити до «нормалізації» такого способу вирішення проблем; 3) доступність інформації про способи самогубства, що в

сучасному світі стає особливо великою проблемою у зв'язку з появою Інтернету (близько десяти спеціальних російськомовних сайтів присвячено суїцидів з докладним описом різних способів і можливістю знайти собі партнера); 4) соціально-економічні кризи та інші соціальні стреси, що збільшують число сімей з важким матеріальним становищем і безробіття; 5) рівень споживання алкоголю і наркотиків у суспільстві та їх доступність; 6) система цінностей, що домінують у суспільстві, наприклад, культ успіху і пропаганда нереалістичних стандартів щастя та успіху. [10, с.575-580]

Досить часто дійсно стається так, що на неповнолітніх впливають зовнішні фактори, в яких основною причиною можуть стать конфлікти та знущання з боку однолітків, вчителів чи батьків. Та й досі не зрозуміло, чи вважається це фактичним доведенням до самогубства та чи підпадає це під покарання за ч.3 ст.120 Кримінального кодексу України.

На жаль, Україна має досить великий відсоток самогубств серед неповнолітніх. За офіційною статистикою 2012 року в Україні за рік відбувалося 34,5 дитячих самогубств на 100 000 осіб. У той же час, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) показник в понад 20 чоловік вважає критичним. [11] Якщо ж посилатися на статистику 2018 року, то у січні-липні неповнолітніми було здійснено 156 спроб суїцидів, з яких 58 спроб були доведені до кінця. Тобто кожні 3,6 дні одна дитина вчиняла самогубство.[12]

Але така тенденція вчинків неповнолітніх не зрозуміла. Неможливо точно з'ясувати, чому діти та підлітки вчиняють усе більше самогубств. Багато батьків звинувачують у цьому Інтернет-простір, і на це є відповідні підстави. Протягом 2015-2018 років у соціальних мережах (переважно російськомовних, Вконтакті, Однокласники) стали поширюватись так звані координовані суїцидальні ігри, фіналом яких мало стати скоєння учасником самогубства. Найпопулярнішими такими іграми стали «Синій кит» та «Червона сова». Така гра для учасника починалася з того, що у себе на сторінці він публікував хештеги, які визначають підтекст зацікавленості у темі самогубства та допомагають знаходити нових учасників гри. Пізніше у ході гри неповнолітні піддаються психологічному тиску через шантаж та погрози, які змушують їх вчиняти самогубства, що деморалізує їх та послабляють позицію.

Особливо гра «Синій кит» набула великого резонансу не тільки в країнах СНД, а й у всьому світі (Польща, Молдова, Болгарія, Туреччина, Ізраїль та інші). Працівники ЗМІ помітили стрімку популярність англійського хештегу #bluewhale

(синій кит) та італомовного. Ця гра почала поширюватись навіть у країнах Африки, Азії, Європи та Америки. Наприклад, у Великобританії у квітні 2017 року поліція розсилала спеціальні повідомлення школам про застереження щодо «Синього кита». [13,14]

У зв'язку з такими подіями, наприклад, у Росії 26 травня 2017 року Державна Дума Росії затвердила закон, який передбачає кримінальну відповідальність за створення «груп смерті», що пізніше можуть перерости в такі суїцидальні ігри для неповнолітніх в Інтернеті. Максимальним покаранням за такий злочин стало позбавлення волі строком на 6 років.[13]

Ще одна інтерактивна гра, яка була популярною у 2018 році, отримала назву «Момо». Вона поширювалась переважно у месенджерах WhatsApp та Telegram та також була розрахована на неповнолітніх віком від 12 до 17 років.

Відповідно до повідомлень, які надавались засобами масової інформації, то гра починалась в той момент, коли користувач дзвонив на вказаний номер. Пізніше з ним зв'язувався користувач з іншим номером. На фото профілю була зображена жінка з викривленими рисами обличчя та на пташиних лапах. Протягом спілкування цей користувач постійно надсилав зображення та відео зі сценами насилля, різні страшні фото та відео та завдання, які становлять небезпеку для співбесідника. Потім користувача ставлять перед фактом, що той у певний проміжок часу має вчинити самогубство. Досить часто Момо могла навіть не давати ніяких завдань, а просто прямо сказати про те, що її «новий друг» повинен вчинити самогубство, і як можна швидше, а якщо отримувала відмову, то починала залякувати та шантажувати. Це може стати причиною стресу у дитини чи підлітка або призвести до депресії, тривоги. Особливо вразливі діти дійсно вчиняли самогубства.[15]

Ось, наприклад, 1 вересня 2018 року стався інцидент з 15-річною школяркою, яка була учасницею цієї гри. Дівчина почала грати в гру ще в серпні, але замах на самогубство скоїла пізніше, прийнявши велику дозу снодійного. На щастя, дівчину встигли врятувати медики.[16]

Тож 8 лютого 2018 року Верховна Рада України прийняла закон, який вніс поправки до Кримінального кодексу України за статтею 120 «Доведення до самогубства». Тепер частина перша цієї статті звучить так: «Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а

також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства, - караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк» [17]

Таким чином, будь-які діяння, які впливають на неповнолітнього шляхом тиску та шантажу через мережу Інтернет також вважається кваліфікуючою ознакою, завдяки якій особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

Також в останньому десятилітті з'явилося нове поняття, яке дуже часто є трагічним для дітей, «кібербулінг» – словесні напади на іншу особу через усі можливі соціальні мережі чи електронну пошту з метою образити та нанести психологічний удар об'єкту знущань.

Тобто діти, підлітки починають принижувати своїх однолітків, викладаючи образливі записи в соціальних мережах, знімаючи на відео різні моменти знущань та висміювання. Зазвичай, такі відео містять нецензурну лексику, насмішки та образи, що принижує честь та гідність особи, робить її слабкою перед оточуючим світом.

Ще однією з глобальних причин, які можуть призвести до самогубств неповнолітніх, є расове питання. Зараз тема расизму досить актуальна і постійно привертає до себе увагу. Можливо ніхто і не чув про випадки самогубств через расизм, але це не означає, що їх немає взагалі. Кількість таких ситуацій поступово збільшується, але, на жаль, не всі вони оприлюднюються. Можемо навести приклад, який стався у Великобританії. 16-річна дівчина польського походження Дагмара Пржибич наклала на себе руки, повісившись у шкільному туалеті 17 травня 2016 року. Як виявилось, дівчину часто ображали через її польське коріння і неодноразово називали «тупою полячкою», говорили, що Дагмара мусить повернутися до своєї країни. Сама ж дівчина досить часто говорила і своїм батькам, і хлопцю, що над нею знущаються, але як саме не уточнювала. [18]

Україна також приймає у себе багато різних меншин зі своїми культурами, релігіями та поглядами на життя. І досить важливо захищати абсолютно кожного, хто може піддатися расистським образам. Особливо, діти, які через свою несформовану психіку і точку зору можуть дуже просто піти на радикальні дії, аби просто покінчити зі знущаннями.

Так у 2017 році у Черкасах на дитячому майданчику сталась ситуація, коли діти ображали 4-річного хлопчика через темний колір його шкіри. Однолітки та трохи старші діти, які ображали Даню Макгауена говорили, що не будуть з ним гратися через те, що він чорний, брудний і не такий, як вони. Мама хлопчика вчасно помітила те, що відбувається, бо хто знає, як це могло закінчитися. Тобто навіть діти вдаються до расизму і готові ображати інших. [19]

Як бачимо, самогубства на основі расистських образ досить можливі. Неможливо точно спрогнозувати, як ця тема буде розвиватися, але, на наше переконання, таку проблему варто вирішувати поки не стало дуже пізно.

Висновки. Отже, суїцид неповнолітнього можна визначити як навмисне позбавлення себе життя особою, яка не досягла 18 років, на фоні одного або низки чинників, які спровокували негативне ставлення до життя та змогли поставити психологічне здоров'я особи у безвихідний стан щодо вирішення конкретних ситуацій.

Суїциди неповнолітніх мають ряд ознак, які характерні для поведінки дитини чи підлітка у період загострення суїцидальної поведінки, та проявляються у різних формах та способах. На цілковиту позицію неповнолітнього щодо самогубства у будь-який момент можуть вплинути зовнішні чинники та фактори, які фактично схиляють його до переосмислення самогубства як явища, підштовхують до спроби замаху на нього.

Література :

1. Доведення до самогубства: правовий аспект / Регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Полтавській області. URL: <http://poltava.legalaid.gov.ua/ua/pres-tsentr/novyny/dovedennia-dosamohubstvpravovyi-aspekt>.

2. Утров Є. Україна стала рекордсменом Європи по кількості суїцидів. Ежедневная Интернет-газета «Утро». 2018. URL: http://www.utro.ua/ru/proisshestviya/ukraina_stala_rekordsmenom_evropy_po_kolichestvu_suitsidov_4a07d9281ba27.

3. Державна служба статистики України. Відповідь на запит від 13.11. 2017 про статистичну інформацію щодо кількості померлих від самогубств у віці 0-17 років у 2001-2004 роках та кількості померлих від навмисних само ушкоджень у віці 0-17 років у 2005-2016 роках за регіонами. 17.11.2017.

URL: <https://dostup.pravda.com.ua/request/27946/response/54280/attach/4/.pdf>

4. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. Словарь/ 2-е изд. М: Политиздат. 1990. 494 с.
5. Каримова Р. Б., Казахбаева Г. И., Шалабаева Л. И. Факторы риска в формировании кризисных состояний у детей и подростков. Психологосоциальная работа в современном обществе: проблемы и решения: материалы международной научно-практической конференции, 21–22 апреля 2011 г. СПб.: СПбГИПСР, 2011. 684 с.
6. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология : учебник для вузов. СПб.: Питер, 2007. 959 с.
7. Preventing Youth Suicide: Tips for Parents & Educators. NASP. 2015. URL: <https://www.nasponline.org/resources-and-publications/resources/school-safety-and-crisis/preventing-youth-suicide/preventing-youth-suicide-tips-for-parents-and-educators>
8. Prevention of Juvenile Suicide in Correctional Settings. National Commission on Correctional Health Care Board of Directors. 2007. URL: <https://www.ncchc.org/prevention-of-juvenile-suicide-in-correctional-settings>
9. Шелехов И. Л, Каштанова Т. В., Корнетов А. Н., Толстолес Е. С. Суицидология: учебное пособие. Томск: Сибирский государственный медицинский университет, 2011. 203 с.
10. Fortune S. A., Hawton K. Suicide and deliberate self-harm in children and adolescents: Current Paediatrics. 2005, V.15. p. 575-580.
11. Детские самоубийства: шокирующие цифры и причины. Točka.net. 2012. URL: <https://lady.tochka.net/20870-detskie-samoubiystva-shokiruyushchie-tsifry-i-prichiny/>
12. Дитячий суїцид в Україні, три чи одинадцять випадків на тиждень? Блискавка Медіа. 2018. URL: <https://blyskavka.media/2018/06/06/children-suicide-ukraine/>
13. Синій Кит (гра). Wikipedia. 2017. URL: ([https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%BA%D0%B8%D1%82_\(%D0%B3%D1%80%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%BA%D0%B8%D1%82_(%D0%B3%D1%80%D0%B0)))
14. Червона сова (гра). Wikipedia. 2018. URL: ([https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0_\(%D0%B3%D1%80%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0_(%D0%B3%D1%80%D0%B0)))
15. Момо (гра). Wikipedia. 2018. URL: ([https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BC%D0%BE_\(%D0%B3%D1%80%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BC%D0%BE_(%D0%B3%D1%80%D0%B0)))
16. У Києві школярка намагалася накласти на себе руки через інтернет-гру. Кореспондент.net. 2018. URL: <https://ua.korrespondent.net/city/kyev/4006887-u-kyievi-shkoliarka-namahalasia-naklasty-na-sebe-ruky-cherez-internet-hru>
17. Кримінальний кодекс України: Кодекс від 05.04.2001. № 2341-III. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
18. 'No significant racism' in death of Polish teenager who was told she didn't 'belong', rules coroner. Independent. 2016. URL: <https://www.independent.co.uk/news/uk/crime/polish-teenage-girl-suicide-no-racism-coroner-dagmara-przybysz-pool-academy-cornwall-death-bullying-a7850426.html>
19. Расизм на дитячому майданчику? Черкаські діти дискримінують хлопчика через темний колір шкіри. Вичерпно. 2017. URL: <http://vycherpno.ck.ua/rasizm-na-dityachomu-majdanchiku-cherkaski-diti-diskriminuyut-hlopchika-cherez-temnij-kolir-shkiri/>
20. Федоренко Р. П. Психологія суїциду : навч. посіб. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки. 2011. 260 с.
21. Александров Ю. В. Проблема дитячого суїциду. Наукові праці МАУП №4. 2013. 195—200 с.
22. Шкуро В. В. Суїцидальність в Україні: кримінологічна характеристика та протидія : монографія. Кримінологічна асоціація України. – Харків : Панов, 2017. – 262 с.